

УДК 811.161.2'282:42

Марина ТКАЧУК

**АКТУАЛІЗАЦІЯ МОТИВАЦІЙНИХ ВІДНОШЕНЬ
У ДІАЛЕКТНОМУ НАРАТИВІ: ФУНКЦІЇ ТА СПОСОБИ**

Статтю присвячено проблемі актуалізації мотиваційно зв'язаних слів у діалектному мовленні. Проаналізовано основні фактори, функції та формальні моделі актуалізації мотиваційних відношень у діалектному наративі.

Ключові слова: діалектний наратив, мотивація, мотиваційні відношення, актуалізація мотиваційних відношень.

В українському мовознавстві останніми роками актуалізовано увагу до проблеми мотивованості мовних одиниць – відношення між вихідним і похідним словом. Чимало таких досліджень ґрунтуються на діалектному матеріалі, який як форма оприявлення національної мови відображає всю палітру процесів, притаманних мові як ідіому, зокрема мовну картину світу носія конкретної говірки чи діалекту.

Здебільшого мотивацію вивчали за окремими тематичними / лексико-семантичними групами чи семантичними полями; майже кожна робота в галузі діалектної лексикології більшою чи меншою мірою торкається цього питання (див. дослідження П.Ю. Гриценка, І.В. Сабадоша, Л.Д. Фроляк, О.А. Малахівської, Л.А. Москаленко, М.В. Поістогової та ін.). У деяких дослідженнях зроблено спробу поєднати власне мотивологію та лінгвогеографію (картографування)¹. Вивчення мотивації обмежене здебільшого аналізом мотивованості окремих лексичних одиниць (лексичної, словотвірної, семантичної)² безвідносно до їх реального функціонування та синтактики в тексті. У діалектній текстології, яка нині активно розвивається в українській лінгвістиці, до питання мотивації в мовленні також звертаються нечасто. Водночас слова, зв'язані різними типами мотиваційних відношень, – не лише частина різних лексиконів; у спонтанному мовленні комплекси мотиваційно зв'язаних одиниць трапляються доволі часто, по-особливому організовуючи діалектний наратив.

Проблема актуалізації мотиваційних відношень (далі – АМВ) з огляду на багатаспектність заслуговує на докладне й ґрунтовне вивчення. Підкреслимо,

1 Поістогова М.В. Мотиваційні ознаки на лінгвістичній карті // Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі. До 100-річчя професора Федота Трохимовича Жилка. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – С. 165–166.

2 Про різні типи мотивованості слова докладно див.: Блинова О.І. Мотивология и ее аспекты. – Томск: Издательство Томского университета, 2007. – С. 64–72.

що в українській діалектології цьому питанню не було присвячено окремих досліджень, хоча аналіз корпусу діалектних текстів засвідчує, що актуалізація мотиваційно зв'язаних одиниць є доволі частотною в українському діалектному мовленні. Ми зупинимось на функціональному аспекті реалізації мотиваційно зв'язаних одиниць, що мають більш узагальнений характер та відображають смислову організацію тексту. Отже, мета статті – проаналізувати умови актуалізації мотиваційних відношень у діалектному мовленні, функції та способи реалізації таких мотиваційно зв'язаних комплексів³.

Більшою мірою вивчення функціонального боку мотивації розвинене в російській лінгвістичній школі (в роботах О.Й. Блінової, В.Г. Наумова, Ю.В. Трубікової, К.В. Іванцової та ін.). Зокрема, відношення, що встановлюються між елементами мотиваційного комплексу й виявляються в діалектному мовленні, на матеріалі російської мови, а саме – середньообських говорів, у семантичному аспекті докладно проаналізувала Т.О. Демешкіна⁴. Дослідниця враховує не лише формальні показники, а насамперед смисловий бік мотиваційних відношень, аналізуючи їх у кількох площинах – лексичній, словотвірній та синтаксичній.

Актуалізація мотиваційних відношень у тексті – це «відтворення в акті мовлення чи тексті в рамках висловлювання мотиваційно зв'язаних лексичних одиниць»⁵. При цьому можна виокремити мотиваційні пари різних типів, що відповідають загальноприйнятій класифікації мовних одиниць на лексично та словотвірно мотивовані. Зупинимось лише на лексично мотивованих одиницях. Не розглядаємо в цьому випадку контексти, де трапляються словотвірні варіанти на позначення однієї реалії (наприклад: □ *на'чо* □ *ках* / *дере* □ *'іанийе* 'ноч'в'і *та'к'ііе* 'до □ *г'ііе* 'бул'і [ГЧЗТ, 299]); функції таких форм у тексті істотно відмінні від інших мотиваційних комплексів: вони є членами однієї лексичної парадигми (і структурними дублетами) та характеризуються іншими синтагматичними зв'язками у висловленні. Функціонування структурних варіантів лексеми в межах одного тексту заслуговує на окрему ґрунтовну розвідку.

На відміну від літературної мови, де вживання однокореневих слів у тексті здебільшого оцінюється як небажане й розглядається або як стилістичний прийом, або як мовна надлишковість – порушення стилістичних канонів⁶ (за рідкісними винятками, що стосуються усталених кліше), у мовленні діалектному такі одиниці – явище доволі поширене, вони мають свої функції та реалізуються за певними правилами.

АМВ у діалектному мовленні може бути зумовлена різними причинами й відбувається в різних комунікативних ситуаціях. Дослідники виокремлюють кілька факторів, що визначають АМВ: кількісне переважання в мові мотивованих слів, що створює передумови їх актуалізації в мовленні; тематика наративу, що передбачає необхідність уживання спільнокореневих слів; використання мотивованих лексичних одиниць як засобу стилістичного різноманіття й

3 Дослідження здійснене на матеріалі записів діалектного мовлення поліщуків – текстів, різних за структурою (монологічне мовлення, діалоги).

4 Демешкіна Т.А. Теория диалектного высказывания. Аспекты семантики. – Томск: Издательство Томского университета, 2000.

5 Блинова О.И. Мотивология и ее аспекты. – Томск: Издательство Томского университета, 2007. – С. 80.

6 Українська мова. Енциклопедія. – 3 вид., зі змін. і доп. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 2007. – С. 512, 702.

створення експресивності висловлення⁷. Перший чинник є безперечним з огляду на універсальність самого явища мотивованості мовних одиниць. Що ж до другого, то зауважимо, що зафіксовані дослідниками й уведені в науковий обіг діалектні тексти лише умовно можна вважати монологічними, оскільки вони все одно здебільшого провоковані експлоратором або ж зумовлені комунікативною ситуацією.

– А йак нази'вайец':а те / шчо ви в ру'ках 'держите? // – Д'ер'жин'іну ў ру'ках д'ер'жат' / бол'шинство м'і 'кажом о'то йак у со'к'іри / дак то^апо'р'і'шч'а // дак то^апа'р'ішч'а / а ўже копа'н'іци дак 'кажом д'ер'жа'но / д'ер'жа'но // [ГЧЗТ, 96]⁸.

– бу'вайе й_хва'роби^і · 'с'ак'іе і пал'е'ч'іт' д'і'т'атко ж т'реба / пале'ч'іт' к'ри'кси⁹ йа'к'іе ж о'то / д'і'т'а кр'і'ч'іт' / дак к'р'і'кси / 'л'ечат' же шоб с'пало д'і'т'атко ... [ГЧЗТ, 117].

Найчастіше до цього діалектоносіїв спонукає експлоратор спеціальними запитаннями:

Е.: А чого **бук** так називався? І.: – Ну_йа н'е_з'найу йа та'б'е ўже ц'о'го_ї н'е_разка'жу // ... 'наче 'кажут' йе^ак найе'сис'а^е го дик **бу'йайеш** // ну йак / ну йак та'б'е ска'зат' / йак_от нап'йес':е^а га'р'елк'і да п'йани так_би^і 'начебто **бу'йа** (Бр).

Тож, вочевидь, найчастіше АМВ у мовленні визначає саме тематична спрямованість наративу. За нашими спостереженнями, у чорнобильських говірках мотиваційні відношення часто актуалізуються в наративах, присвячених різним ремеслам, віруванням, обрядам, народному побуту. Одним із випадків цього є вживання мотиваційно зв'язаних лексичних одиниць у метатекстових автокоментарях діалектоносіїв для пояснення мотивації діалектної назви, її значення (т. зв. лексикологічний коментар) чи опису певної реальності / поняття (хоча дослідники й відзначають невелику частотність таких коментувань¹⁰):

і да_терни'ци ха'дила мо ти не_з'найеш шо це 'терница <...> // це л'он так 'терти^і т'р'еба та'койу ма'ши'найу (Бч).

Уведення автокоментарів у діалектний наратив зумовлені, з одного боку, настановою на інформаційну повноту, а з другого, появу в мовленні елементів пояснювального характеру спричинена тим, що інформант розуміє, що його мовлення відрізняється від мовлення експлоратора¹¹, через що «діалектоносій, усвідомлюючи наявність у свого співрозмовника іншого мовленнєвого коду, під час подальшого спілкування самостійно, без додаткових запитів деавтоматизує свою мовленнєву діяльність»¹²:

7 Блинова О. И. Мотивология и ее аспекты. – Томск, 2007. – С. 81–82.

8 Цікавим і вартим окремого дослідження є протилежне явище – відсутність спільнокоренових номінацій для позначення денотатів з одного реалемного поля (як, наприклад, со'к'іра – тоапоа'р'іишч'е в наведеному прикладі; чи зафіксована в інших ГЧЗ пара 'жито – р'жишче).

9 Крикси – 'нічниці, безсоння в дітей' [ПЛНМ, 72].

10 Поістогова М.В. Діалектний текст як джерело вивчення мотивів номінації // Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій. – К.: КММ, 2015. – С. 312.

11 Гриценко П.Е. Феномен диалектного явления: онтология и гносеология // Исследования по славянской диалектологии. 17. – М., 2015. – С. 33.

12 Крючкова О.Ю. Метаязыковая функция в диалектной речи // Языковые средства в системе, тексте и дискурсе: материалы Международной научной конференции,

в і" з'найет'е 'б'єліїе 'с і"її" гр і"б і"? // ток у нас йі"х 'дуже бо'гато бу'ло / ток с'є гр і"бо'вари 'ц'єл'не л'ї"то бу'л і" // с'є ж гр і"б... гр і"б і" во'р і"л і" [ГМ I, 108].

Мотиватор і мотивоване слово у висловлюванні можуть бути розташовані як у межах однієї фрази (1), так і дистантно (2) (зокрема поруч у мовному потоці, але відділені паузою, що дозволяє говорити про різні частини фрази – (3)), напр.:

(1) йак хо'роша сос'на / дак д'рал'і д'ранку і пл'є'л'і каше'л'і // (Бр).

(2) л':а'на / л':а'на по'лова і'де на корм с'в'і'н'ам / а с'ем'є'на / хто ку'ди // хто о'л'ї'ю з'б'їє у до'машн'їх о'л'ї'н'ах // у нас бу'ли до'машн'і о'л'ї'н'і // [ГЧЗТ, 64].

(3) а 'пот'ім 'робл'ат' іс к'лена / йак же ж, во'но ? // те шо тре'пат' / треп'ло по 'нашому // це йак з'наєте / по'доб'їє / йак / кл'і'нок // [ГЧЗТ, 64].

Однак, якщо дослідник працює із транскрибованими діалектними текстами, межі таких одиниць часто визначити складно, адже транскрипційний запис не завжди адекватно передає реальну паузацію тексту і його синтаксичне членування¹³, а тому коректно визначити межі синтагми чи речення не завжди вдається. Дослідники аналізують АМВ у рамках різних синтаксичних одиниць, зокрема О.І. Блінова межами актуалізації визначає різні синтаксичні одиниці – словосполучення, речення, синтагму і висловлення¹⁴. Т.О. Демешкіна оперує поняттям синтаксичної мотиваційної парадигми, у межах якої реалізуються мотиваційні комплекси¹⁵.

В українському діалектному мовленні мотивовані одиниці так само реалізуються в різних позиціях. По-особливому представлена в тексті контактна АМВ, що є характерною для діалектного текстотворення, на відміну від тексту літературної мови, і передбачає розташування елементів у межах одного чи суміжних висловлювань; часом відстань між елементами мотиваційного комплексу може бути дуже короткою.

Важливим аспектом вивчення АМВ у діалектному наративі є синтактика цих одиниць. Здебільшого контактні розташовані одиниці мотиваційних комплексів не зв'язані, іноді – поєднані різними синтаксичними відношеннями в одну словосполуку. Аналіз діалектних текстів дозволяє говорити про повторюваність окремих мотиваційних пар у наративах однакової тематики, напр. у текстах, пов'язаних із обробкою льону, ткацтвом: *терти* (льон) – *терниц'а*, *тре'пати* (льон) – *треп'ло*, *су'шити* – *су'шарка* тощо. Наведені пари є повторюваними, однак у висловленні відстань між членами мотиваційного комплексу може бути різною, зокрема і зведена до нуля. Окремі актуалізовані пари «мотиватор – мотивема» можуть бути сталими комплексами з обмеженою дистрибуцією, а відповідно й позицією у фразі: наприклад, у наративах ткацької тематики – сполучення *'мич'ки* *'микати*. На важливість частотності й послідовності

посвященной памяти доктора филологических наук, профессора, члена-корреспондента Академии педагогических наук РСФСР Александра Николаевича Гвоздева (1892–1959) 25–27 ноября 2002 года. – Самара: Изд-во СамГПУ; Изд-во «Самарский университет», 2002. – С. 186–191. [Режим доступа: <http://sarteorlingv.narod.ru/publikacii2.html>; 22.03.2017].

13 Про цю проблему докладно див.: Вербич Н.С. Своєрідність членування діалектного мовлення // Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій. – К.: КММ, 2015. – С. 38–49.

14 Блінова О. И. Мотивология и ее аспекты. – Томск, 2007. – С. 84.

15 Демешкина Т.А. Теория диалектного высказывания. Аспекты семантики. – Томск: Издательство Томского университета, 2000.

відтворення в мовленні окремих словоформ указує П.Ю. Гриценко, аналізуючи причини і функціональний аспект виникнення універбатів та деяких складних прийменників в усному мовленні: «Усність, повторюваність і закріпленість у висловлюванні синтаксично зв'язаних та / або послідовно розташованих у потоці мовлення структурних елементів зумовили виникнення багатьох нових слів і фразеологізмів»¹⁶. У випадку повторюваності мотиваційних пар часта відтворюваність іноді зумовлює появу зрощених сполук, про що, зокрема, свідчить динаміка їхньої семантики: пор. фразеологізм *хоч мички мич* 'хтось добрий, покірний, слабохарактерний, безвольний' [СФ, 390].

Фразеологічні сполуки, утворені за участі мотиваційних пар, є прикладом реалізації експресивної та стилістичної функції мотивованих лексичних одиниць; так, наприклад, у середньополіських говірках зафіксовано: *бувати в бувальцях* 'мати досвід' [ФСЖ, 24], *вар варить* 'розумна людина' [ФСЖ, 25], *волю вволити* 'догоджати' [ФСЖ, 36], *зводки зводити* 'з'ясовувати стосунки' [ФСЖ, 73], *хоч гать гати* 'дуже багато' [ФСЖ, 41], *май змаював* 'зникнути', 'втекти' [ФСЖ, 104], *махалом махати* 'набридати' [ФСЖ, 106] та деякі ін.¹⁷

Найчастіше актуалізація МВ відбувається попарно, зрідка може бути актуалізована більша кількість компонентів:

– *Для чого ку'л'і викорис'товували?* //

– *К'рил'і к'ришу* / со'ломен:ийе к'риши¹ на 'хатах / худобу / 'с'ічку / 'с'ічку 'с'ікл'і на сич'карк'і // [ГЧЗТ, 316–317].

В окремих випадках зафіксовано нанизування мотиваційних пар, що зумовлено, вочевидь, настановою на інформативну повноту, якої досягає інформант, уживаючи такі конструкції.

З формального боку найчастотніші моделі, за якими утворюються актуалізовані в мовленні мотиваційно зв'язані одиниці, такі:

дія – об'єкт, на який спрямована – див. попередній приклад;

дія – інструмент дії: а по^утом *тре'пайут'* л'он / а там та'к'ийе 'тоже *т'ри'пла* / називалос' / *треп'ло* та'ке / дак о'то у ж'мен'у бе'реш / с'тавиш до 'чого і *тре'пайеш* // [ГЧЗТ, 317];

дія – *результат дії* йак 'н'іже опус'т'і'ї то ўже йак ти ни рош:и'рай / то ўже 'ушчи' *про'ку'с* 'буд'еш *ко'с'іт'*... [ГЧЗТ, 302]; а'в'ечк'і ж д'ер'жал'і / п'рал'і 'воўну / ту ўже т'кал'і 'воўну / т'кал'і з п'раж'і / у *во'л'уш'і во'л'іл'і* сук'но // [ГЧЗТ, 95];

об'єкт дії – *суб'єкт дії*: а на с'вад'бу ўс'ачи'ну ва'рил'і / пек'л'і / ... / і *коро'ваї* пек'л'і / *коро'ваї* пек'л'і / *коро'ваїн'іци* / да /... [ГЧЗТ, 285];

дія – *суб'єкт дії*: йа по'мучи'с 'пару дн'єї / да йа 'начаў *ко'с'іт'* / то шче да'леко *коса'рам* / йа так приспо'соби'ў / шо йак замах'ну... [ГЧЗТ, 302].

Менш частотною є модель *суб'єкт дії* – *дія* (із протилежним напрямком мотивації): поз'вещ' 'бабу / 'баба пере'бабит' // м'і'н'е^а 'тоже 'баба / 'баб'і'ла // [ГЧЗТ, 70]. При цьому суб'єкт може позначати як істоту, так і неістоту: бо ў 'К'і'йу'ў *поро'ходи хо'д'і'л'і* / уж'е // [ГМ I, 108];

місце – *суб'єкт дії*: *А що таке домовик?* – Ну до'мо'в'і'к / це у'ж'е і но мо'йо'м бу'ло в'е'ку // *до'мо'в'і'кам'і* но'зи'вал'і / 'ето йе'ни' // шо' ў т'е'б'е ў 'дом'і'е жи'в'е йу'н... // [ГМ I, 44].

16 Гриценко П.Е. Феномен диалектного явления: онтология и гносеология // Исследования по славянской диалектологии. 17. – М., 2015. – С. 20.

17 Деякі фразеологічні сполучення із коренем крас- описані в: Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 167.

Наведений ряд формальних моделей не є вичерпним; однак аналіз найпоширеніших моделей дозволяє зробити висновок, що в діалектному наративі в актуалізованому мотиваційному комплексі здебільшого реалізоване дієслово та віддієслівні утворення, що пояснюється, з одного боку, центральністю дієслова в системі частин мови, з другого – усною формою побутування діалектних оповідей.

Отже, аналіз діалектних текстів із центральнополіських говірок дозволяє виокремити головні чинники, які зумовлюють утворення мотиваційних комплексів у діалектному мовленні, насамперед це настанова на інформаційну повноту. Часто одним із компонентів таких пар (рідше – більша кількість членів у комплексі) є дієслово, навколо якого вибудовується наратив. У такий спосіб актуалізується інформація, що дозволяє якомога повніше описати загальну ситуацію мовлення, про що, зокрема, свідчить велика частотність мотиваційних пар, де один із компонентів – дієслово. На таку особливість побудови діалектного тексту впливає його головна ознака – усне побутування. З огляду на особливий статус переселенських чорнобильських говірок та редукцію їхнього лексикону, тематичні наративи із актуалізованими мотиваційними відношеннями мають особливе значення для дослідників, адже дають змогу повніше встановити набір номінативних одиниць, що функціонують (чи функціонували) в говірці, а також є матеріалом для вивчення словотвірних моделей та синтаксису цих діалектів.

Список використаних джерел та їхніх умовних позначень:

- ГМ І – Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 1. – К.: Довіра, 2003.
 ГЧЗТ – Говірки Чорнобильської зони. Тексти. – К.: Довіра, 1996.
 ПЛНМ – Никончук М.В., Никончук О.М., Мойсієнко В.М. Поліська лексика народної медицини і лікувальної магії. – Житомир: Полісся, 2001.
 СФ – Словник фразеологізмів української мови. – К.: Наукова думка, 2003.
 ФСЖ – Доброльова Г. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. – Житомир: ПП Туловський, 2010. – 404 с.

Скорочення назв населених пунктів:

Бр – Буряківка, Бч – Бички Чорнобильського р-ну Київської обл.

Марина Ткачук

Актуализация мотивационных отношений в диалектном нарративе: функции и способы

Статья посвящена проблеме актуализации мотивационно связанных слов в диалектной речи. Проанализированы основные факторы, функции в тексте, а также формальные модели актуализации мотивационных отношений.

Ключевые слова: диалектный нарратив, мотивация, мотивационные отношения, актуализация мотивационных отношений.

Maryna Tkachuk

Actualization of motivational relations in dialectal narrative: functions and methods

The article deals with the problem of actualization of motivational related words in dialectal speech. The factors, functions in the text and basic formal models of motivational relations actualization are also analyzed.

Key words: dialect and narrative, motivation, motivational relations, the actualization of motivational relations.